

КОНТРАБАНДА В СУЧАСНОМУ СУСПІЛЬСТВІ: ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНИЙ АНАЛІЗ

SMUGGLING IN MODERN SOCIETY: THEORETICAL AND METHODOLOGICAL ANALYSIS

У статті здійснено теоретико-методологічний аналіз контрабанди як складного соціального явища, що функціонує в умовах неформальної економіки й транскордонних процесів. Автор акцентує увагу на специфіці прикордонних регіонів різних країн, зокрема України (Закарпаття, Буковина, Волинь), де контрабанда виконує роль не лише джерела доходів, а й соціально легітимізованої практики виживання. Використано теоретичні підходи соціології девіацій (Мертон), світосистемного аналізу (Валлерстайн), соціології міграції (Масей), економічної соціології (Портес, Флігстайн), а також прикладні дослідження українського та зарубіжного прикордоння (Український інститут майбутнього, Бернекер, Блок, Крос). Обґрунтовано, що контрабанда виникає під впливом економічної нерівності, інституційної слабкості, корупції, культурних зв'язків і локальних ідентичностей, набуваючи форм «економіки виживання» й навіть форми фіскальної непокорі в умовах воєнного стану та відсутності державної підтримки. Представлено системну модель контрабанди як транскордонного процесу з горизонтальними (суб'єкти, потреби, відносини, діяльність, об'єкти, засоби) і вертикальними (економічний, політичний, техніко-виробничий, культурно-духовний) вимірами. Показано, що контрабанда є складником транскордонної динаміки, яка відображає суперечність між жорсткістю державних кордонів і соціально-економічною єдністю прикордонних регіонів. Автор підкреслює необхідність комплексного підходу до вивчення й управління цим явищем, що передбачає поєднання правових, економічних, соціологічних інструментів, зміцнення інституцій, модернізацію інфраструктури, моніторинг соціальних мотивацій і врахування потреб місцевих громад. Запропоновані підходи мають потенціал для подальшої інтерпретації контрабанди як системного явища в транзитивних суспільствах.

Ключові слова: контрабанда, неформальна економіка, прикордонні регіони, соці-

альні практики виживання, транскордонна система, соціологія прикордоння.

The article provides a theoretical and methodological analysis of smuggling as a complex social phenomenon operating within the informal economy and cross-border processes. The author focuses on the border regions of Ukraine (Transcarpathia, Bukovina, Volyn), where smuggling serves not only as a source of income but also as a socially legitimized survival practice. The study draws on theoretical approaches from the sociology of deviance (Merton), world-systems analysis (Wallerstein), migration sociology (Massey et al.), economic sociology (Portes, Fligstein), as well as applied research on Ukrainian and foreign borderlands (UIF, Bernecker, Block, Cross). It is argued that smuggling emerges under conditions of economic inequality, institutional weakness, corruption, cultural ties, and local identities, acquiring the form of a "survival economy" and even fiscal disobedience in wartime and in the absence of state support. The article presents a systemic model of smuggling as a cross-border process with horizontal (actors, needs, relations, activities, objects, means) and vertical (economic, political, technical-productive, cultural-spiritual) dimensions. It demonstrates that smuggling is part of cross-border dynamics reflecting the contradiction between the rigidity of state borders and the socio-economic unity of border regions. The author emphasizes the need for a comprehensive approach to studying and managing this phenomenon, which involves combining legal, economic, and sociological instruments, strengthening institutions, modernizing infrastructure, monitoring social motivations, and taking into account the needs of local communities. The proposed approaches have the potential for further interpretation of smuggling as a systemic phenomenon in transitional societies.

Key words: smuggling, informal economy, border regions, social practices of survival, cross-border system, sociology of the border region.

УДК 316.42:343.3:339.9](100)
DOI <https://doi.org/10.32782/hbts.75.1.12>
Стаття поширюється на умовах
ліцензії CC BY 4.0

Роман С.С.

аспірант

Державний вищий навчальний заклад

«Ужгородський національний
університет»

Контрабанда є складним соціальним феноменом, який глибоко вкорінений у локальні соціально-економічні практики та взаємини. Особливо актуальним це явище є для прикордонних західних регіонів України, де контрабанда не лише толерується, а й часто розглядається як частина локальної культури виживання. В умовах економічної нестабільності й воєнного стану вона слугує неформальним механізмом підтримки місцевого добробуту.

Тривалий час феномен контрабанди розглядався як проблема економічної та політико-правової науки. Сучасні дослідження в цих галузях пояснюють функціонування контрабанди через

призму кордонів, які є зонами насильства, контрабанди й нелегальної активності; у цих зонах держава часто втрачає монополію на владу, а закон діє вибірково [1; 2]. Частина досліджень зосереджена на поясненні контрабанди через зміну владних взаємовідносин: охорона кордону – симптом пізньокapіталістичної перебудови влади, коли державні й приватні інтереси змішуються [3]; водночас публічна політика в прикордонні набуває специфічних рис, що передбачає врахування локальних потреб і неформальних мереж [4; 5]. Окремий блок досліджень контрабанди становить аналіз нормативної бази, наприклад, для розуміння конфліктів автори пропонують аналіз термінологічної супе-

речності понять «територія», «кордон», «межа», «лінія» [6] або зосереджуються на аналізі контрактів, пактів і механізмів демократії, які часто не охоплюють периферійні простори, адже саме прикордонні території дуже часто виключені із соціально-політичного контракту [7; 8; 9].

Соціологічне осмислення цього явища спирається на теорії девіацій (Мертон), аномії (Дюркайм), світосистемного аналізу (Валлерстайн) і реляційного підходу. Зокрема, контрабанда може розглядатися як реакція периферії на асиметричну глобальну економіку. Дж. Колман та Р. Колінз пояснюють соціальні дії на прикордонні через теорії раціонального вибору й структурної конфліктності [10; 11].

Формуючи окрему галузеву дисципліну «соціологія контрабанди», варто сказати, що вона окреслюється іншими галузевими дисциплінами, які вже мають свій теоретичний і методологічний апарат. Так, доцільно звернутися до галузевих соціологічних дисциплін – «соціології міграції», «соціології економіки» та «соціології прикордоння». У межах соціології міграції важливою є теорія мережевої міграції [12], яка показує, як соціальні зв'язки між мігрантами й контрабандистами відіграють роль у повторюваності практик нелегального переміщення.

Контрабанду можна розглядати в контексті соціології міграції, якщо бачити її не тільки як економічне чи кримінальне явище, а і як соціальний процес, пов'язаний із мобільністю людей, нерівністю й прикордонними режимами. Сучасні держави будують кордони, які відрізняють громадян від «чужих», дозволяючи одним переміщуватися вільно, а іншим – ні. Для тих, хто опинився на «неправильному» боці кордону або має недостатньо ресурсів чи документів, контрабанда стає способом перетину кордонів і транспортування товарів чи людей. Так, наприклад, транскордонна контрабанда товарів і людей (human smuggling) допомагає мігрантам із глобального Півдня дістатися до Європи або США, коли легальні канали закриті. Міграційні потоки часто підтримуються неформальними мережами, до яких входять рідні, земляки й також «провідники» чи «контрабандисти». Контрабандисти іноді самі є частиною мігрантських спільнот; вони знають маршрути, правила, митників, є посередниками між обмеженнями держави й прагненнями людей. На багатьох кордонах (наприклад, Мексика-США, Україна-Польща, Марокко-Іспанія) для місцевого населення контрабанда – це не тільки про злочин, а й про економіку виживання. Соціологи міграції описують ці практики як частину тіньової економіки, що виникає там, де держави одночасно потребують робочої сили й намагаються її контролювати.

Інший фокус досліджень пов'язаний із соціально-економічними відносинами різних рівнів. Соціологія економіки досліджує, як економічна поведінка людей вкорінена в соціальних структурах – мережах, нормах, нерівностях. Контрабанда

в цьому контексті – це не просто кримінал, а соціально організована економічна діяльність, яка відбувається на межі легального й нелегального. У соціології економіки релевантною є концепція А. Портеса [13] про «дві економіки» – офіційну (формальну) та неофіційну (інформальну), які співіснують і взаємодіють часто через неформальні інститути, побудовані на довірі й культурі взаємодопомоги. До цього теоретичного поля додаються напрацювання економічної антропології [14; 15], економічної соціології [16; 17], які трактують контрабанду як частину ширших механізмів виживання в умовах економічної лібералізації, інституційної слабкості й неформалізованих соціальних угод. Дж. Крос підкреслює політичний вимір інформальності: контрабанда як «повсякденна політика» в умовах обмеженого доступу до офіційної влади [18; 19].

Цей підхід відрізняється від «міграційного» тим, що фокусується не на мобільності людей, а на соціальних відносинах, економічних практиках і нерівностях, які породжують і підтримують контрабанду. Контрабанду зараховують до так званої неформальної чи тіньової економіки, яка існує поряд з офіційною. Вона виникає через високі податки, квоти, корупцію, закритість ринків, коли офіційні правила економіки роблять легальний бізнес надто дорогим чи неможливим. Наприклад, у прикордонних регіонах багато людей займаються контрабандою, тому що це єдина можливість заробити в умовах безробіття й відсутності інвестицій. Контрабанда існує не сама по собі, а завдяки соціальним зв'язкам – довірі між перевізниками, покупцями, «кришувальниками» й навіть чиновниками. У багатьох місцях контрабандні ланцюжки організовані як мережі взаємної допомоги в межах родини, громади чи етнічної групи.

Дослідники соціально-економічних відносин показують, що контрабанда часто є відповіддю на глобальні й локальні нерівності: між багатими й бідними країнами; між центром і периферією; між урядами, які встановлюють обмеження, і населенням, яке не може їх дотримуватися, щоб вижити.

Наприклад, Х. Альварес і В. Бернекер описують, як у Латинській Америці та Східній Європі контрабанда була способом адаптації населення до несправедливих економічних політик (імпортих квот, монополій, колоніальних мит) [20; 21; 22]. З погляду соціології економіки, поділ на «легальне/нелегальне» часто не чіткий. У багатьох випадках держава формально забороняє певні дії, але фактично терпить їх, отримуючи свій «відсоток» або використовуючи їх як інструмент політики.

У прикордонних суспільствах контрабанда часто має культурне виправдання, її сприймають як «звичайну роботу», а не злочин. Вона стає частиною економічної ідентичності регіону, формує норми й цінності, які відрізняються від офіційно декларованих.

Ще один соціологічний вимір пов'язаний із вивченням суспільних взаємовідносин, які опосе-

редковані практиками перетину кордонів. Соціологія прикордоння досліджує кордони як соціальні конструкції, що не лише розділяють простори й держави, а й створюють специфічні умови життя, культури й економічні практики. Контрабанда тут постає як частина повсякденного життя прикордонних регіонів і як соціальна відповідь на штучність і суперечності кордонів. У межах соціології міграції також доцільно застосовувати підхід М. Галлена, який трактує контрабанду як адаптивну стратегію до державної репресивної присутності, зокрема в прикордонних регіонах з обмеженою інституційною присутністю [23]. У поєднанні з ідеями К. Мігера про «нелінійну логіку тіньової економіки» ми бачимо, як контрабанда є не просто кримінальним явищем, а часто соціально корисною й навіть стабілізуючою практикою в умовах інституційної невизначеності [24].

Державні кордони рідко збігаються з культурними, економічними чи соціальними реаліями місцевих громад. Там, де по обидва боки живуть ті самі етнічні, родинні чи професійні групи, контрабанда часто сприймається як нормальна діяльність, що підтримує зв'язки між людьми та ринками. Як каже Х. Альварез, на мексикансько-американському кордоні кордон одночасно розділяє й об'єднує: він створює ринок контрабанди й легалізує неформальні мережі. Контрабанда часто є інтегрованою в щоденну економіку й культуру прикордонних громад. Вона є стратегією виживання там, де офіційна економіка слабка, а державні політики не враховують реалій місцевих людей. У прикордонних регіонах контрабандисти можуть навіть мати певну «репутацію героїв» або провідників громади [20]. Соціологія прикордоння звертає увагу на те, що держави проводять лінії й установлюють правила, але люди часто їх обходять і створюють власні практики транскордонності. Контрабанда показує, як люди «привласнюють» кордон і його правила для власної користі.

Контрабанда в Україні охоплює різні види товарів: від сигарет до побутової техніки, а також наркотиків, зброї та культурних цінностей. Згідно із соціологічними дослідженнями Українського інституту майбутнього, лише близько 5% респондентів негативно ставляться до роботодавця, який займається контрабандою. Це вказує на глибоку соціальну толерантність до цього явища. У багатьох випадках вона є «економікою виживання» для місцевих громад, які в умовах безробіття й занепаду офіційних інститутів покладаються на неформальні джерела доходів [25].

У роботах В. Бернеккера детально розкривається досвід Мексики XIX ст., де контрабанда була не лише інструментом ухилення від податків, а й джерелом локального суверенітету й економічної автономії. Аналогічно в українському прикордонні контрабанда виконує функцію альтернативного економічного порядку, який має своє нормативне підґрунтя [21; 22].

Контрабанда функціонує як соціально прийнятна практика. Соціологічне дослідження Українського інституту майбутнього у 2021 р. засвідчило, що в прикордонних регіонах населення вважає її легітимним способом заробітку. Соціальні актори контрабанди – це не лише злочинні угруповання, а й звичайні мешканці, включаючи жінок, молодь, пенсіонерів. Важливою є праця А. Блока, який аналізував сицилійську мафію як «підприємницький феномен бідняків», що діє в умовах браку правової держави [26]. В Україні аналогічні риси має локалізована контрабанда, де родинні й соціальні зв'язки компенсують відсутність легітимних каналів мобільності й доходу.

Контрабанда має деструктивний потенціал: руйнує довіру до інституцій, поглиблює корупцію, підриває національну безпеку. В умовах війни контрабанда може набувати міждержавного характеру та бути інструментом дестабілізації. Водночас соціологічний аналіз указує, що контрабанда не завжди є виключно злочинною діяльністю, вона часто є реакцією на бездіяльність держави. У багатьох випадках вона є історично вкоріненою формою торгівлі, яка трансформувалася відповідно до нових соціально-економічних реалій. У Південній Африці й Латинській Америці контрабанда функціонує як тіньовий простір взаємодії між громадянами та неформальними «владними» інституціями.

Варто згадати й ідеї Дж. Ройтмана, яка вивчає «фіскальну непокору» як раціональну та моральну форму спротиву в контекстах слабких держав [14]. В Україні контрабанда часто слугує формою «підпільного громадянства», через яке люди не лише виживають, а й демонструють недовіру до держави як до легітимного провайдера добробуту.

У межах соціологічного дискурсу немає однозначної відповіді на питання, яку саме методологію варто застосовувати до аналізу явища контрабанди. Наприклад, Дж. Сандовал пропонує застосовувати «ситуативну» якісну методологію для дослідження прикордонного досвіду [27]. Аналіз ситуацій контрабанди є важливим, але проблема ширшого впливу контрабанди на соціум, про що ми писали вище, не зникає. Інший підхід стосується урбаністичних досліджень прикордонних міст: у цій методології фокус робиться на життєвих практиках і локальних ідентичностях, які характеризують явище контрабанди [28].

Не скасовуючи евристичний потенціал згаданих методологічних підходів, найбільш релевантним, на нашу думку, є підхід аналізу контрабанди крізь призму дослідження транскордонних процесів, запропонований С. Устичем [29]. Застосовуючи цю методологію, явище контрабанди розуміємо як один із аспектів транскордонних процесів і розглядаємо в ширшому контексті соціально-економічних і безпекових викликів на кордонах. У рамках цього підходу ми звертаємо увагу, по-перше, на природу транскордонних процесів, що визначаються як динамічні взаємодії через державні кордони, які мають як легальні, так і нелегальні форми. Таким

чином, контрабанда належить до сфери криміногенних транскордонних процесів поряд із нелегальною міграцією, торгівлею людьми, незаконним переміщенням капіталів тощо. Власне, сама контрабанда виникає через соціально-економічну нерівність між прикордонними регіонами й підживлюється слабкістю інституцій, корупцією, неефективним управлінням кордоном. Важливим чинником є те, що вона підтримується культурними й економічними зв'язками місцевого населення по обидва боки кордону. По-друге, суттєву роль відіграють інфраструктурні й організаційні фактори, тобто недостатність і застарілість прикордонної інфраструктури, брак технічного оснащення й низька пропускна спроможність, які створюють можливості для нелегальної діяльності. У цій логіці контрабанда стає явищем організаційного порядку й іноді сприймається місцевим населенням як «звичайний» спосіб виживання в умовах обмежених економічних можливостей. По-третє, важливим є безпековий вимір. Контрабанда, очевидно, становить загрозу для державної та економічної безпеки. Вона порушує правопорядок, підриває довіру до інституцій влади й стимулює корупцію.

На основі підходу С. Устича контрабанду варто оцінювати лише в контексті всієї транскордонної системи: розглядати взаємодію суб'єктів, їхніх інтересів, інституцій, інфраструктури й соціальних практик. При цьому важливим інструментом є моніторинг, індексація рівня транскордонних процесів і соціологічні дослідження, які допома-

гають зрозуміти мотивації учасників та оцінювати ефективність заходів. Контрабанда не може розглядатися ізольовано, а лише як частина складної, багатофакторної транскордонної динаміки. Вона відображає суперечність між жорсткістю державних кордонів і соціально-економічною єдністю прикордонних регіонів. Її подолання можливе лише через системний підхід – зміцнення інституцій, модернізацію інфраструктури, налагодження співпраці між країнами й урахування потреб місцевих громад.

На основі вищеописаних положень С. Устича автор пропонує системну модель контрабанди як одного з транскордонних процесів (див. таблицю 1). Соціальне явище контрабанди аналізується як транскордонна система, що має:

- горизонтальний зріз (компоненти: суб'єкти, потреби, діяльність, відносини, засоби, об'єкти);
- вертикальний зріз (підсистеми: економічна, політична, техніко-виробнича, духовно-спеціалізована).

Це дає змогу побачити контрабанду як явище багаторівневе, де переплітаються соціальні, економічні, правові й інституційні чинники.

На основі підходу дослідження транскордонних процесів можна визначити найбільш релевантні щодо аналізу контрабанди механізми управління. Так, важливим є постійний моніторинг індексів контрабанди (кількість, обсяг, рівень участі населення тощо), експертні дослідження горизонтальних і вертикальних компонентів, соціологічні опиту-

Таблиця 1

Системна модель контрабанди

Компонент	Зміст
Горизонтальний зріз	
Потреби й інтереси	Бажання населення задовольнити економічні потреби (дешевші товари, заробіток), інтереси злочинних груп, вигоди від ухилення від податків.
Суб'єкти	Контрабандисти, організовані злочинні угруповання, місцеві мешканці, покупці, державні прикордонні служби, митники, правоохоронні органи.
Діяльність	Нелегальне переміщення товарів через кордон, прикриття, корупційні схеми, уникнення контролю.
Об'єкти	Товари й ресурси, що перевозяться (сигарети, алкоголь, техніка, люди тощо).
Засоби	Транспорт, схованки, інформаційні мережі, корупційні механізми, технічні засоби обходу контролю.
Відносини	Конфліктні й кооперативні (наприклад, співпраця між контрабандистами й корумпованими чиновниками; протидія з боку держави).
Вертикальний зріз	
Економічний	Утрати бюджету, тіньова економіка, дешеві товари на ринку, робочі місця в «тіньовому» секторі.
Політичний	Підлив довіри до держави, корупція в органах влади, політичні ризики (сепаратизм, конфлікти).
Техніко-виробничий	Недостатність прикордонної інфраструктури, технічні слабкості в контролі, старе обладнання.
Духовно-спеціалізований	Ставлення населення до контрабанди як до «норми», легітимізація її як «традиції», культурно-історичне підґрунтя.
Джерела динаміки	
Внутрішній	Економічні інтереси, низькі доходи населення, корупція, відсутність альтернатив.
Зовнішній	Різниця в цінах і стандартах життя між країнами, попит на дешеві товари, слабкість міжнародної співпраці.

вання для розуміння мотивацій і ставлення людей, політика зміцнення інфраструктури, підвищення зарплат прикордонників, програми зміни культурних установок населення (інформаційні кампанії) тощо. Цей перелік не є вичерпним. Оскільки явище контрабанди є мінливим, важливою є також адаптація механізмів управління з погляду їх ефективності й доцільності.

Отже, контрабанда в сучасному суспільстві є багатовимірним соціальним явищем, що поєднує економічні, культурні, моральні й політичні аспекти та виконує роль механізму виживання в прикордонних регіонах. В умовах економічної нерівності, інституційної слабкості й воєнного часу вона набуває не лише кримінального, а й соціально легітимного змісту. Соціологічний підхід дає змогу розглядати контрабанду як частину транскордонних процесів, де взаємодіють формальні й неформальні інституції, локальні й глобальні актори. Важливо враховувати роль соціальних мереж, культурних установок та організаційних факторів, що підтримують контрабандну діяльність.

Подальші дослідження варто спрямувати на емпіричне вивчення мотивацій учасників і порівняльний аналіз контрабандних практик у різних країнах. Перспективним є також аналіз впливу модернізації інфраструктури й інформаційних кампаній на зниження рівня контрабанди. Для цього доцільно розробляти методики моніторингу й оцінювання контрабанди як складника транскордонної системи.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Carrión F. En el límite de la vida: la violencia fronteriza. Carrión F., Espín J. (Coords.). *Relaciones fronterizas: encuentros y conflictos*. Quito : Facultad Latinoamericana de Ciencias Sociales (Flacso), 2011. P. 77–117.
2. Das V., Poole D. El estado y sus márgenes: etnografías comparadas. *Cuadernos de Antropología Social*. 2008. № 27. P. 19–52.
3. Chalfin B. Border security as late-capitalist “fix”. Wilson T.M., Donnan H. A companion to border studies. Hoboken (NJ) : Blackwell Publishing, 2012. P. 283–300.
4. Carmona R. Los pactos territoriales en Italia. Un análisis de la experiencia reciente y sus implicancias en términos de governance. *Revista Eure*. 2006. № 96(32). P. 117–133
5. Oberg P. et alii. Disrupted exchange and declining corporatism: government authority and interest group capability in Scandinavia. *Government and Opposition*. 2011. № 46. P. 365–391.
6. Sánchez A.L. De territorios, límites, bordes y fronteras: una conceptualización para abordar conflictos sociales. *Revista de Estudios Sociales*. 2015. № 53. P. 175–179
7. Bobbio N. El futuro de la democracia. México : Fondo de Cultura Económica, 2008.
8. Offe C. La atribución del status público a los grupos de interés. Berger S. (Comp.). *Organizing interest in Western Europe. Pluralism, corporatism, and the*

transformation of politics. Cambridge (UK) : Cambridge University Press, 1981.

9. Avdagic S. The conditions for pact. A fuzzy set analysis of the resurgence of Tripartite Concertation. Avdagic S. et alii (Eds.). *Pacts in Europe: emergence, evolution, and institutionalization*. Oxford (UK) : Oxford University Press, 2011. P. 17–44.
10. Coleman J. Foundations of social theory. Cambridge (MA) : Harvard University Press, 1990.
11. Collins R. Cuatro tradiciones sociológicas. México : Universidad Autónoma Metropolitana. 1995.
12. Massey D.S. et al. Theories of international migration. *Population and Development Review*. 1993. № 19(3).
13. Portes, A., Castells, M., Benton, L.A. (Eds.). The informal economy: studies in advanced and less developed countries. Baltimore : Johns Hopkins University Press, 1989. 379 p.
14. Roitman J. Fiscal disobedience: an anthropology of economic regulation in Central Africa. Princeton : Princeton University Press, 2005. 232 p.
15. Dufy C., Weber F. L'ethnographie économique. Paris : La Découverte, 2007. 124 p.
16. Fligstein N. The architecture of markets: an economic sociology of Twenty-First-Century capitalist societies. Princeton ; Oxford : Princeton University Press, 2001. 274 p.
17. Castells M., Portes A. World underneath: the origins, dynamics, and effects of the informal economy. The informal economy / eds. M. Castells, A. Portes, L. Benton. Baltimore : Johns Hopkins University Press, 1989. P. 11–37.
18. Cross J. Informal politics: street Vendors and the State in Mexico City. Stanford : Stanford University Press, 1998. 257 p.
19. Cross J. Las organizaciones: la política informal del ambulante y la democratización del Distrito Federal. Seminario El Ambulante en la Ciudad de México. México : Cemca, PUEC-UNAM, 2005.
20. Alvarez J.R., Robert R. The Mexican-US border: the making of an anthropology of borderlands. *Annual Review of Anthropology*. 1995. V. 24. № 1. P. 447–470.
21. Bernecker W. Contrabando, ilegalidad y corrupción en el México del s. XIX. México : Universidad Iberoamericana, Departamento de Historia, 1994. 160 c.
22. Bernecker W. La principal industria del país: contrabando en el México decimonónico. *América Latina en la Historia Económica*. 2005. № 24. C. 133–151.
23. Gallien M. Informal politics and border control. Cambridge : Cambridge University Press, 2023. 310 p.
24. Meagher K. A back door to globalisation? Structural adjustment, globalisation & transborder trade in West Africa. *Review of African Political Economy*. 2003. № 95. P. 57–75.
25. Ukrainian Institute for the Future. Соціологічне дослідження «Контрабанда в період пандемії». URL: <https://uifuture.org/publications/socziologichne-doslidzhennya-kontrabanda-v-period-pandemiyi/> (дата звернення: 29.06.2025).
26. Blok A. The mafia of a Sicilian Village 1860–1960: a study of violent peasant entrepreneurs. Oxford : Basil Blackwell, 1974. 276 p.

27. Sandoval J. Una perspectiva situada de la investigación cualitativa en ciencias sociales. *Cinta de Moebio*. 2013. № 46. P. 37–46.

28. Murrieta R.M. Espacio social y urbano: visiones de las experiencias y prácticas de sus residentes en ciudad Juárez. *Carrasco-Gallegos, Brisa V. (Coord.). Megaproyectos urbanos y productivos. Impactos*

socio-territoriales. Toluca (MX) : Universidad Nacional Autónoma de México (Unam), 2017. P. 129–144.

29. Устич С.І. Методологія системного дослідження транскордонних процесів та її соціальна імплементація: автореф. дис. ... докт. соціол. наук : 22.00.02. Київ, 2015. 45 с.